

Strand och Omberg från sydväst.

Omberg i verklighet och sägen

Av Paul Karlsson

Östgötarnas heliga berg

Redan under hednatiden vallfärdade bygdens folk till Omberg. Troligtvis förrättades blot på Hjässan. Traditionen att samlas på Omberg annandag pingst har antagligen sitt ursprung från dessa blotfester. "Om väderleken var vacker", berättas det från sjuttonhundratalet, samlades man i tusental, dansade och sjöng. Larmet kunde ibland uppdrivas till sådan höjd, att särskilda tillsyningsmän fick anskaffas för att upprätthålla ordningen. Vid början av nittonhundratalet kunde det samlas ända upp till tiotusen personer vid pingstfesten. Fullastade ångbåtar kom med folk till Hästholmen från Vätterns alla hamnar. Järnvägens extratåg fick ta till lövade godsfinkor, som var så packade med folk, att medan de gamla loken mödosamt stänkade sig igenom kurvorna, hann passagerarna med att plocka smultron i dikesrenarna. Vid denna genuina folkfest dansades det vid Hjässatorget. Dessutom var det full marknad, karamellstånd, läskedrycksförsäljare, varitéer, spektakelmakare. Naturligtvis smusslades det med starka drycker i buskarna, och för mången slutade dagen med slagsmål.

Från gamla tider finns också exempel på omsorgsfullt arrangerade fester på Omberg med vittberömda talare och kulturell underhållning. "Östergötlands första ungdomsmöte" midsommardagen 1908 — ordnat efter mönster från Dalarna, Värmland och Västergötland — var nog en höjdpunkt i festernas rad. Dagarna innan ledde östgöta nationen i Uppsala 1:e kurator Thor André, senare biskop i Linköping, en hembygds-kurs i Vadstena. Midsommarafon för man i 22 höskrindor från Råd-hustorget ut till domarringen i Nässja och lyssnade på Verner v. Heidenstams tal om aftonen och gryningen.

Midsommar dagen strömmade många tusen personer till Omberg, berättar Östgöta-Bladet. "Kl. half 1 beträddes den med blågul duk prydda talarestolen af dagens hufvudtalare, skriftställaren Verner von Heiden-

Pingstfest på Omberg.

Målning av Gunnar Palmgren i Ödeshögs godtemplar-lokal. Foto Paul Karlsson.

stam", vars anförande tidningen återger. Detta tal samt anförandet i Nässja står att läsa i del 17 av Heidenstams samlade skrifter. Han berörde flera ämnen och avrundade med några ord om utsikten från Omberg:

Och vilken bygd är det inte, som breder sig omkring oss! Här under oss åt ena sidan de öppna östgötafält, som fädrans arbete gjort bördiga och rika och där trivsamt gladlythet har bo innanför gårdsgrindarna. Och där i väster nedanför skogsåsarna den blåste bland sjöar, där man åt två håll inte ser land. Skymde ej grantopparna, skulle jag härifrån kunna se de avlägsna Tivedshöjder, mellan vilka jag hade mitt eget barndomshem. Högt inför de tusen som här är samlade vill jag tacka mitt öde för att jag fått en sådan födelsebygd. Det är en gåva som doftar glädje till livets sista stund.

Nästa talare var Ernst Liljedahl, officer men mer känd som författare och föreläsare, och han talade om fosterlandet och helynkerhetstanken. Mötesarrangörer på Omberg var östgötadistriktet av godtemplarorden och flera andra nykterhetsförbund, som samverkade med östgöta nation i Uppsala.

För femtio år sedan började östgötadistriktet av Svenska Missionsförbundet att ha en årlig samling på Omberg med stor tillslutning. Ideella och politiska sammanslutningar har ofta kallat till stämma på denna populära plats. Annandag pingst är än i dag den största dagen på Omberg. Under åtskilliga år stod godtemplarscoutern för arrangemangen men från pingsten 1976 är kulturnämnden i Ödeshögs kommun närmast ansvarig i samarbete med ortens föreningsliv.

En annan gammal nu bortlagd tradition har varit att Kristi himmelsfärdsdag hämta vitlora från Vitlersbäcken. Man använde leran till att stryka över murbandet i spiseln. Det skulle skrämja bort spöken och andra otyg. Flera heliga källor, offerkällor, omtalas också. Mest besökta var Hälle källor. Enligt sägnen skulle Jons döttrar i Hälle en söndag gå till kyrkan men blev mördade strax efter avfärden av en bror. Prästen i kyrkan som väntade på dem tog då upp till ingång:

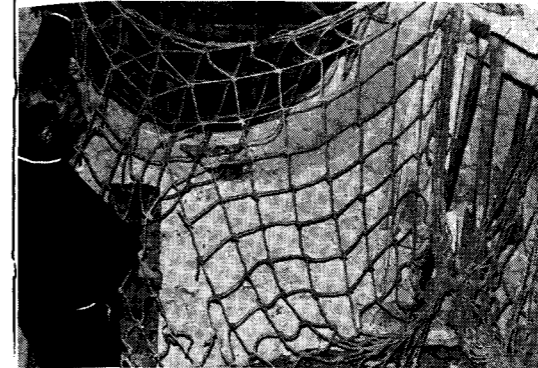
*Jons döttrar i Hälle
söver allt för länge...*

Men på platsen där de mördades rann en källa upp.

Här ovan klockaren slåss med trollen i Rödgavel. T. h. drottning Omma väntar på friaren.

Teckningarna av R. Gomér.

Vagnät från Omberg förvaras i V. Tollstads kyrktorn och förevisas av kyrkvaktmästare Ragnar Petersson. Foto Paul Karlsson.

Vadstenatåget stannar vid Omberg en utflyktsdag vid sekelskiftet.

Sagornas berg

Enligt folktraditionen har Omberg fått sitt namn av drottning Omma. I verkligheten är det tvärtom. Drottning Omma har fått sitt namn av Omberg och detta i sin tur av ordet åmme = ånga. Berget åmmar har man sagt, när man sett det insvept i dimslöjor.

"Människorna veta ingenting annat om henne än hennes namn", säger Heidenstam om drottning Omma i sin bok Skogen susar. "Den som vill utleta något mer, får hålla sig gömd bakom buskar och stubbar och noga höra på de flygande eller springande skogsvarelsernas skrikande pladder i hennes jaktmarker." Det tycks man ha gjort för sägnerna har en hel del att berätta om drottning Omma, t. ex.: Hon var en jättekvinna, som hade sitt residens på bergets nordligaste udde, Borgs udde. Prakten i hennes gemak bör ha varit något alldeles extra. Rogslösa berömda kyrkdörr, som enligt sägnen tagits från drottning Ommas borg, lär bara varit svinhusdörr. En gång, sägs det, satt drottningen på berget ovanför Röd-gavel och väntade på en friare, som kom ridande över isen från Väster-götland. När jättehästen skulle ta språnget upp på berget, slog han hoven i bergväggen. Såväl häst som ryttare ramlade tillbaka ner på isen, som brast och båda försvann i djupet. Däruppe sitter sedan dess drottning Omma och gråter. Hennes tårar rinner ner i Röd-gavels grotta, varför där alltid droppar från taket. Där hästen slog hoven i bergväggen finns en oval fördjupning, som kallas Röd-gavels port. Denna port kan enligt andra sägner också vara inkörsporten till Bergakungens gemak. Om det var jättar eller troll, som härskade i bergets inre, därom går åsikterna isär. Flyttblock i närheten av bygdens kyrkor talar om arga jättar i Röd-gavel som upphovsmän. Enligt andra versioner var det troll, som härskade i Röd-gavel. Om hur det blev slut på dessa troll berättar följande sägen:

En trollkäring ville ha sina ungar kristligt döpta. De skulle få evigt liv då, trodde hon. Troll lever ju eljest inte mer än några tusen år. Prästen i V. Tollstad tillfrågades, och han var inte ovillig göra trollen

den tjänsten, men för säkerhets skull tog han klockaren med sig. Väl komna till Röd-gavel söp de sig emellertid fulla av trollens goda öl. Klockaren, en stor stark karl, hade dåligt ölsinne. Han fick fatt på trollens gamla släktklubba och började slå omkring sig. Snart låg alla trollen döda, och prästen och klockaren satte sig i båten för att ro hemåt.

Då sade prästen:

— Du har glömt någon. Jag hör någon skrika därinne.

Klockaren gick in igen och fick se en gammal trollkäring, själva stammodern.

— Här i Röd-gavel har jag levat. Sju ekskogar har jag sett växa upp och ruttna ner, men ett sådant elände har jag aldrig varit med om förr, jämrade hon sig.

— Är du så gammal käring, sade klockaren, är det tid på att du dör.

Så han slog ihjäl kärigen också.

Sedan dess har aldrig något troll visat sig i Röd-gavel, vilket mycket beklagas av våra dagars turistmyndigheter. Vilken attraktion att kunna visa upp ett riktigt levande troll!

Omedelbart norr om Röd-gavels grotta ligger Fläskahålan, även den omsusad av legendernas mystik. Den har fått sitt namn av att allmogen under ofredstider här gömde sina matförråd. Det är den djupaste av grotorna. I dess inre tränger en trång gång in åt höger ett trettiotal meter. Enligt äldre berättelser skall det längst upp i denna gång finnas ett litet hål, som skall leda in i höga breda valvgångar. Vid en noggrann undersökning sommaren 1975 med hjälp av strålkastare kunde inget sådant hål upptäckas. Men var vid gott mod alla som letar efter den stora klostertskatten! Det gäller att stå väl till hos de hemliga makterna för att finna något. Att munkarna gömde undan en del av Alvastra klostertskatter för Gustav Vasa, behöver inte bara vara en legend. Det kan vara en realitet. I Fläskahålan eller någon annanstans? Den som söker gör det på egen risk. Det är lätt att råka vilse i Ombergs förtrollade trädgårdar. Även för detta visste de gamla bot. Men låt oss inte avslöja för mycket.

"Elva bokar" var på sin tid ett vida omtalat fenomen. Det var ur-

Exkursion på Dags mosse 1971, orånad av kulturnämnden. Utfärden företogs med vagnar på torvströfabrikens miniatyrjärnväg.

Foto Paul Karlsson.

sprungligen tolv stammar, vardera av en vanlig boks tjocklek men vuxna i cirkel från en enda rot. Den gick då under namnet Apostlaboken. Men så tyckte en bonde, att Judas inte borde vara med. I religiöst nit högg han därför ner en av stammarna. Numera finns det inget kvar av de märkliga träden, där en otalig massa namn var inristade i barken, bl. a. Karl den elftes och tolftes egenhändiga namnteckningar.

Djurgårdstiden

Namnformer som Södra och Västra Djurledet, Djurkälla, Hjortbrunn m. m. påminner om den tid då Omberg var Kungl. djurgård. Denna djurpark anlades i början av sextonhundratalet, troligen 1618, då ståt-hållaren på Vadstena slott, Lindorm Ribbing, fick i uppdrag att inhägna en liten djurhage på Omberg. Redan 1665 hade djurparken utvecklats så långt att den i riksdagen kallades "omistlig". Från denna första tid vet man eljest inget mer om djurgården än det Lysings härads domböcker har att berätta beträffande tjuvskyttar. År 1862 t. ex. stod Jonas i Åurud, Ödeshög, åtalad för att ha skjutit en hjort och en hjorthind i djurgården, Åmmeberget. Mot sitt nekande dömdes han att böta 100 dlr silvermynt.

Djurgården som omfattade 5.900 tunnland, var inhägnad med 15.800 meter lång och c:a 4 meter hög gärdesgård. Denna var indelad i sextio länkar, varje länk innehållande c:a 260 meter. Den bonde, som underhöll en sådan länk, fick antingen avdrag på kronoskatten eller fyra daler sexton öre årligen. Trots den ofantliga gärdesgården var det svårt att hålla vargarna borta. När drivorna med skarsnö tornade upp sig fordrades många dagsverken för snöskottning och vakthållning. Värst var det när Vättern frös till. Då fick Dals och Lysings häradsbor, medelst vakt-hållning vid tre stora eldar, försöka hålla de över isen antågande odjuren borta. Detta lyckades inte alltid. Då fick man gå skallgång, och försöka ta kål på vargarna, innan de hunnit riva allt för många djur. Vid ett tillfälle, 1735, omtalas att hela Vadstena län (fyra härad) var kommanderat till skallgång i djurgården. Det måste ha varit en hel armé på marsch.

Djurgårdstiden var Ombergs romantiska period, säger Rogslösaprästen John Bohman i sin bok "Omberg och dess omgivning". Till djurens utfodring var ängar med tillhörande foderlador anslagna, bl. a. i Holmen

och Elvarum. När djurvaktaren gick till foderladan för att ge dov- och kronhjortarna hö, sammankallade han dem med klubbslag i ladans vägg. Vid denna signal, säger Bohman, anlände med vindens snabbhet oftast en hundratalig skara, omringande sin försörjare.

De anslagna ängarna, på vilka skördades 60 till 70 lass hö, räckte inte, utan foder fick anskaffas genom landshövdingeämbetets försorg. Antalet djur beräknades 1784 vara 400 stycken. År 1805 var det bara ett sextio-tal, varav 20 kron- och 40 dovhjortar. Nedgången lär ha berott på rovdjurens täta besök.

Att jaga på Omberg var för kungliga och ståndspersoner allenast. Drottning Kristina skall ha provat sin lycka där. Karl XI ägnade också ett par dagar åt Omberg, när han i oktober 1673 besökte Östergötland. Även Gustav III jagade här en gång under sin kronprinstid tillsammans med bröderna Fredrik, Adolf och Karl samt system Sofia Albertina. Femton djur föll för de kungliga ungdomarnas skott. Även lilla prinsessan Sofia Albertina lär han skjutit som en hel karl.

Med tiden stod det klart, att denna dyrbara apparat inte kunde hållas igång för några hjortars skull. Bönderna var också mer än belåtna på skallgångar och vakthållningar, isynnerhet den på Vätterisen nattetid, där de ådrog sig ohälsa, enligt en samtida rapport. Redan 1876 föreslog dåvarande landshövding Strömfelt, att djurgården skulle upphöra. Djuren såldes på auktion den 12 mars 1807, utom några stycken som sändes till Djurgården i Stockholm. Omberg blev nu kronopark.

Under djurgårdstiden hade bönderna i trakten haft rätt till bete och skog på berget. Så var också fallet första tiden efter det att Omberg blivit kronopark. Enligt Bohman sommarfödde berget vid denna tid elva-till tolvhundra hästar och kor, samt avlämnade ungefär lika många lass skogsprodukter. År 1827 beslutades att Omberg skulle till "ekplantering för kronans räkning begagnas". De hemman som fick inskränkningar i sina betes- och skogsrättigheter, fick ersättning i form av lotter i den nu torrlagda Dags mosse, som tidigare hört till djurgården.

Jägmästare C. M. Sjögren

Omberg regerades, under den tid då det var eget revir, av flera färgstarka jägmästare. I Strövtåg i Lysingsbygden, utgiven 1972, har Jan Otto Modig porträtterat en av dem, sin farfars farfar och namne Jan Modig. Här skall berättas om en annan av dem som betytt en hel del för Omberg, legendariske Carl Magnus Sjögren, född 1828, död 1907.

Sjögren var en framstående skogsman. Ombergs nydanare står det på en minnessten i skogsskolans trädgård. Under de 42 år, som han var chef på Omberg, stod han för åtskilliga skogskulturer. Han var långt före sin tid, gick in för stora kalhyggen med åtföljande plantering, en metod som ju tillämpas i våra dagar. Under Sjögrens tid tillkom skogsskolan, med en förberedande kurs för dåvarande skogsinstitutet. (Skolan lades ner 1934. Lokalerna övertogs av en lantmannaskola, som drevs till 1955).

Sjögren var en jägare av Guds nåde. Vid tolv års ålder sköt han sin första hare. När han kom till Omberg 1855, fanns där ännu gott om varg. Han ordnade vargskall och redovisade 1856—60 inte mindre än 23 dödade vargar på reviret. Vargarna fångades även i varggropar av vilka det fanns fyra stycken anlagda av Sjögrens föregångare Abelin. En morgon, berättas det, bestod fångsten i en grop av två vargar och en käring. Vargarna var mycket räddare för den tjutande käringen än hon för dem, sägs det.

Fågelskytte var Sjögrens specialitet. När han skulle ner till slätten och jaga rapphöns, sade han till eleverna:

— Får ni höra två smällar tätt på varandra, då är det en bonde som skjuter bom, men får ni höra två skott med lagom långt mellanrum, då är det jag som gör en dubblé.

Ännu på ålderns höst var han en mästare med jaktgeväret. "Det enda på vilket jag märker att jag blivit äldre, är att jag skjuter bättre år för år", brukade han säga.

Sjögren var en mycket inbiten untkarl. "Giftna sig kunde man möjligen göra, innan man fått något förstånd, eller sedan man mist det man en gång haft", förklarade han för Oskar II vid dennes besök på Omberg 1896.

— Men jag är ju gift, sade kungen.

— Ja, Ers majestät var ju tvungen att tänka på tronföljden, svarade den slagfärdige jägmästaren.

Litteratur:

- Bohman, J.: Omberg och dess omgifningar. 1829.
Broocman, C. F.: Beskrifning öfver Öster-Göthland. 1760.
Hedberg, Olov & Örn, Bertil: Omberg och Tåkern. 1950.
Kinman, J. E.: Kronoparken Omberg. 1891.
Kugelberg, Vilhelm: Minnen. 1965.
Rothman, Sven: Östgötska folkminnen. 1941.
Theodor: Genom minnesrik bygd till Omberg och Alvastra. 1894.
Widegren, P. D.: Försök till ny beskrifning öfver Östergötland. 1829.
Aström, Elis: Folketro och folkliv i Östergötland. 1962.
Östergötlands läns jaktvårdsförenings årsskrift 1948.
Östergötlands Läns Hushållningssällskaps historia 1913—14.

"En dag vid kung Sverkers hov" av Paul Karlsson uppfördes av Rökamatörerna annandag pingst på Omberg 1976. Från vänster munken Gerbard (C-E Kennestedt), jarlen (Gunnar Kronhed), drottning Ulvhild (Ing-Mari Kronhed) och kung Sverker d. ä. (Anders Hedlund). Foto Paul Karlsson.

